

*Qaybaliyeva Nərgiz Mübariz qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Univeriteti,
Email: nergiz.ehedzade98@mail.ru*

İQTİSADİYYATDA ƏMƏK BAZARLARININ YERİ VƏ ROLU

Əmək bazarı - əmtəə, kapital, investisiya, qiymətli kağızlar və digər bazarlar kimi, bazar iqtisadiyyatının ən mühüm anlayışlarından biridir. Əmək bazarı cəmiyyətin iqtisadi və iqtisadi-siyasi həyatının vacib sahəsidir. Əmək bazarında əməyin dəyəri qiymətləndirilir, əmək haqqının miqdarı, işin təhlükəsizliyi, iş şəraiti, təhsil almaq imkanı, məşğulluq şərtləri müəyyənləşdirilir. İqtisadi nəzəriyyələrində əmək bazarı digər istehsal ehtiyatlarından birinin satıldığı bazardır. Dövlət başçısının müvafiq sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası"nda, digər bir sıra dövlət sənədlərində də bu istiqamət öz əksini tapır. Ölkəmizdə belə bir sistemin qurulması üçün ötən dövrdə bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi öyrənilib, aparıcı beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq çərçivəsində müzakirələr aparılıb, həmçinin Avropa Təhsil Fondu ilə davamlı əməkdaşlıq həyata keçirilib. Prezident yeni fərmanı bu istiqamətdə mühüm addımın atılmasına şərait yaradır.

İqtisadiyyatda birinci konsepsiya klassik iqtisadiyyata əsaslanır. Bu konsepsiyanın tərəfdarlarının fikirlərinə əsasən, əmək bazarı bütün digər bazarlar kimi qiymət tərzliyi əsasında fəaliyyət göstərir. Bu da o deməkdir ki, əsas bazar tənzimləyicisi qiymətdir, yəni əmək haqqı. Məhz əmək haqlarının köməyi ilə işçi tələbi və təklifinin tərzliyi qorunur. Neoklassik konsepsiyadan belə çıxır ki, əmək haqqının qiyməti baza-

rın tələblərinə çevik şəkildə cavab verir, tələb və təklifdən asılı olaraq artır və ya azalır.

Klassik əmək bazarı modeli - Keynşçilər və monetaristlər əmək bazarının fəaliyyətinə bir qədər fərqli yanaşırlar. Neoklassiklərdən fərqli olaraq, keynşçilər və monetaristlər əmək bazarına qalıcı və əsas balanssızlıq fenomeni kimi baxırlar. Keynesiya modeli, buna əsaslanır ki, əmək qiyməti sərt şəkildə sabitləşir və dəyişmir. Lakin bu yanaşma tam olaraq sübut olunmadığından qeyri-şərtsiz bir həqiqət kimi qəbul edilir. Bu konsepsiyaya görə, qiymət bazar tənzimləyicisi olmadığına görə belə bir tənzimləyici kənardan gətirilməlidir. Burada isə dövlətin rolu böyükdür. Dövlət ümumi tələbi azaldaraq və ya artıraraq bunu aradan qaldıra bilər.

Marksist iqtisadi nəzəriyyəyə görə əmək bazarı xüsusi bir bazar növü olaraq təyin edilir. Digərlərindən fərqli olaraq əmtəə "iş gücü" ilə fiziki kapital olması ilə seçilir. Əgər iş gücü əmək prosesində dəyər yaradırsa, bütün digər mənbələr yalnız əməyin özü tərəfindən yeni bir dəyərə köçürülür. Buna görə marksistlər əmək bazarının ümumi bazar qanunlarına tabe olmasına baxmayaraq, əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə sahib olduğuna inanırlar, çünki əməyin özü bir subyektiv istehsal amili olaraq bir əmtəə olmaqla eyni zamanda tələb və təklif nisbətini bazar qiymətinə təsir göstərir.

Əmək bazarı, işləmə mexanizminin bir çox prinsipinə görə, ümumiyyətlə, tələb və təklif qanunlarına tabe olmaqla digər bazar məhsullarından bir sıra əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən xüsusi növ bir bazarı təmsil edir.

İqtisadiyyatda əmək bazarının dinamikasına həm işçi qüvvəsi təklifinə, həm də işçi qüvvəsinə olan tələbə əsasən bir sıra amillər təsir göstərir. Belə ki, iş təklifi ilk növbədə demoqrafik amillərlə müəyyən edilir, məsələn, doğuş, əmək qabiliyyətli əhəlinin artım sürəti, cinsi və yaş quruluşu və s. Demoqrafik göstəricilərlə yanaşı, bazar dinamikasında mühüm amillərdən biri də işləyən əhəlinin müxtəlif demoqrafik və etnik qruplarının iqtisadi fəaliyyət dərəcəsidir. Məsələn, qadınların işçi qüvvəsinə sürətlə cəlb edilməsi, sosial rollarının intensivləşməsi səbəbindən iş təklifinin artmasına səbəb olmuşdur. Bu cür proseslər işçi qüvvəsinin dinamikasına təsir göstərir. ABŞ-da bu, ölkə əhalisinin artımının orta hesabla 20% -ni təşkil edir. Aydındır ki, ölkəyə immiqrasiya prosesi əmək bazarında ümumi işçi qüvvəsi təklifini artırır və orada rəqabəti gücləndirir.

Bütün bazarlarda olduğu kimi, əmək bazarının da bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Milli bazarın özəlliyi tam bir dövlətə məxsus ola bilməməsidir. Bunun səbəbi milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əmək ehtiyatlarını da əhatə edən istifadə olunmamış və ya hələ inkişaf etdirilməmiş mənbələrin mövcudluğunu tələb etməsidir. İqtisadiyyata aid olmayan sərbəst əmək ehtiyatlarının mövcudluğu onun inkişafına imkan verir. Əmək bazarı ilə əlaqədar olaraq əhəlinin aşağıdakı kateqoriyaları seçilir:

Birincisi, ya əlil yaşda olduğuna görə, ya da fiziki səbəblərdən hər hansısa bir işi bilməməsinə görə heç bir iqtisadi funksiyanı yerinə yetirməyən bir əhali qrupu, iqtisadi fəaliyyətdə iştirak etmir və buna görə əmək bazarının bir hissəsi hesab edilmir.

İkincisi, iqtisadi fəaliyyətdə fəal iştirak edən bu əhali əmək qabiliyyətlidir və iqtisadi fəaliyyət göstərmək üçün fiziki imkanlara malikdir. Əmək bazarı məhz əhəlinin fəaliyyətini müəyyənləşdirən bu ikinci qrupdan ibarətdir.

Əmək bazarının fəaliyyət xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar təsir göstərir:

- milli iqtisadiyyatın vəziyyəti;
- əmək haqqının dinamikası;
- əhəlinin asudə vaxt seçimlərinin dinamikası;
- demografik vəziyyətin dinamikası;
- əmək bazarının təsiri altında formalaşmayan gəlirlərin dinamikası;
- müəyyən peşələrin psixoloji qavrayışının dəyişdirilməsi.

Beləliklə, əmək bazarı əsas elementdir. Milli iqtisadiyyatın işlənməsi əmək bazarının dinamikasından və vəziyyətindən asılıdır.

Əmək bazarındakı tələb və təklifin formalaşması. Əmək haqqının son səviyyəsi bir çox amillərin təsiri ilə müəyyən edilir ki, bunların da əsasını əmək bazarında tələb və təklif təşkil edir.

Əmək haqqının ölçüsünə təsir edən əsas amillər bunlardır:

- 1) əmək bazarının yaş və cins quruluşu;
- 2) ictimai əməyin intensivliyinin təbiəti;
- 3) ictimai əməyin məhsuldarlığı;
- 4) milli iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi; əmək ehtiyatlarının coğrafi, təbii və iqlim bölgüsü;
- 5) milli iqtisadiyyatın elmi və texnoloji inkişaf səviyyəsi;
- 6) əmək ehtiyatlarının coğrafi, təbii və iqlim bölgüsü.

Əmək haqqının səviyyəsi və ölçüsündəki dəyişikliklər əmək bazarındakı tələb və təklifdəki dəyişikliklərlə birbaşa qarşılıqlı əlaqədədir. Əmək bazarının işinə həlledici təsir göstərən digər vacib amil tələbdir.

Əmək bazarındakı tələb aşağıdakı amillərlə formalaşır:

1. İctimai istehsalın strukturları;
2. İctimai istehsal quruluşunun inkişaf səviyyəsi və miqyası;
3. İctimai istehsalın formaları;
4. İctimai istehsalın həcmi;
5. Artım templəri və milli iqtisadiyyatın inkişafı.
6. Xalq təsərrüfatının elmi və texnoloji inkişaf səviyyəsi və avadanlıqları.

Əmək bazarı təklifi aşağıdakı əsas amillərin təsiri altında formalaşır:

1. Orta əmək haqqı;
2. Əhəlinin sayı və ümumi demografik vəziyyət;
3. Əmək bazarının quruluşu;
4. Əhəlinin etnik, dini, mədəni, psixoloji xüsusiyyətləri.

Rəqabət bazarında bir sahibkarın işə götürdüyü işçilərin sayı iki göstərici ilə müəyyən edilir:

- 1) Əmək haqqının ölçüsü;
- 2) Əməyin marjinal məhsulu pul şəklində.

İqtisadiyyatda əmək ən vacib istehsal mənbəyidir. Əmək bazarının iki əsas funksiyası vardır: sosial və iqtisadi.

Sosial funksiya - insanların normal gəlir və rifah səviyyəsini, işçilərin istehsal

qabiliyyətlərinin müvafiq olaraq çoxalma səviyyəsini təmin etməkdən ibarətdir. İqtisadi funksiya isə əmək bazarı əməyin, bölüşdürülməsi, rəşional cəlb edilməsi və tənziqlənməsidir.

İqtisadi mənbələrdə bu əmək bazarı modelləri iki tipə bölünürlər:

- xarici;
- daxili.

Xarici əmək bazarı tipi müəssisə və təşkilat daxilində işçilərin hərəkətinin şaquli və üfüqi surətdə yerləşdirilməsinə, daha yüksək vəzifə və dərəcəli yeni iş yerlərində yerləşdirilməsinə əsaslanır. Xarici əmək bazarı işçilərin müxtəlif müəssisə və firmalarda işə düzəlməsinə imkan yaratmasını nəzərdə tutur. Məşğulluq və işsizlik səviyyəsi müxtəlif peşə qrupları və regionlar üzrə də bir-birindən fərqlənir. Ayrı-ayrı regionlarda və bütünlükdə ölkədə baş verən sosial-iqtisadi və struktur dəyişikliklərinə müvafiq olaraq, əmək bazarı hansı peşə və ixtisaslara tələbatın olduğunu və hansılarına isə tələbatın olmadığını üzə çıxarır.

Daxili əmək bazarı isə işçilərin eyni firma və ya müəssisədə çalışması üçün zəruri olan ixtisas və peşələr üzrə hazırlanması nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də həmin işçilərin başqa müəssisə və firmalarda yerləşdirmək çox çətindir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, işçilərin müəssisə və firma daxilində hərəkət etdiyi daxili, əmək bazarı ilə müqayisədə xarici əmək bazarında daha yüksək işçi qüvvəsi axıcılığı müşahidə olunur.

Əmək bazarının dövlət tənziqlənməsinin əsas məqsədləri: 1) Tam məşğulluq, işsizliyin təbii səviyyəsini qoruyarkən tsiklik işsizliyin olmaması deməkdir. 2) İqtisadiyyatdakı dəyişikliklərə tez uyğunlaşa bilən çevik əmək bazarının yaradılması.

Əmək bazarında dövlətin qarşısında duran aşağıdakı vəzifələri ayırmaq olar:

1) Bir tərəfdən, əhalinin böyük hissəsi üçün zəruri həyat səviyyəsi təmin olunan, digər tərəfdən də əməyə təsirli stimula qorunan əməyə olan tələb və təklif ilə onun aktiv və ehtiyat hissələri arasında belə bir əlaqənin əldə edilməsi.

2) Optimal peşə, sahə, ixtisas, əmək resurslarının coğrafi hərəkətliliyinin formalaşdırılması.

3) Milli əmək bazarının beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə inteqrasiyası.

Əmək bazarında dövlət siyasəti iki əsas formada həyata keçirilir:

1. Aktiv - yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun artırılması və işçilərin hazırlanması və yenidən hazırlanması yolu ilə işsizliyin aradan qaldırılması.

2. Passiv - müavinət ödəməklə işsizlərə dəstək.

Dövlətin aktiv siyasəti işləmək istəyən hər kəsin ehtiyaclarına uyğun iş tapa bilməsinə təmin etmək məqsədi daşıyır. Əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmağı bacarmalıdır. Aktiv siyasətin əsas formalarına aşağıdakılar daxildir:

1) Dövlət tərəfindən iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu və buna görə yeni iş yerlərinin yaradılması;

2) İşsizlərin yenidən hazırlanması və yenidən hazırlanması işinin təşkili;

3) Əmək bazarında vasitəçi funksiyaları yerinə yetirən məşğulluq xidmətlərinin, əmək birjalarının inkişafı, vakant iş yerləri barədə məlumatların verilməsi;

4) Kiçik biznesin özünüməşğulluğun təmin edilməsi yolu kimi təşviqi;

5) Əhəlinin müəyyən qruplarını, məsələn, gəncləri, əlilləri və s. işlə təmin etmək üçün işəgötürənlər üçün vergi və qanunverici vasitələrlə hökumətin təşviqi;

6) Lazım gələrsə, iş almaq üçün yaşayış yerini dəyişdirməyə kömək etmək;

7) Məşğulluq problemlərinin həlli, beynəlxalq əmək miqrasiyası ilə bağlı məsələlərin həlli istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlıq;

8) Dövlət sektorunda iş yerlərinin yaradılması, ictimai işlərin təşkili.

Passiv məşğulluq siyasətinə sosial sığorta sisteminin və iş yerlərini itirmiş insanlara maddi yardımın digər kanallarının yaradılması daxildir. Passiv siyasət formaları:

1) İş axtaranların qeydiyyatı;

2) İşsizlik müavinətlərinin tərfi;

3) Təminat sisteminin təşkili;

4) İşsizlərə və onların ailələrinə qeyri-pul dəstəyinin tətbiqi.

Əmək bazarının dövlət tənzimlənməsi metodlarının təsnifatı:

I. Məruz qalma formasına görə:

1. Birbaşa tənzimləmə üsulları. Vergi, ictimai işlərin təşkili, yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması, peşə təhsili və yenidən hazırlanması sisteminin inkişafı, müəyyən bölgələrdə istehsalın inkişafının stimullaşdırılması / məhdudlaşdırılması, iş vaxtının tənzimlənməsi, beynəlxalq tənzimləmə də daxil olmaqla müxtəlif müavinətlər verməklə müəssisələrdə dövlət subsidiyası və məşğulluğunun stimullaşdırılması, işçi miqrasiyası.

2. Dolayı tənzimləmə metodları. Demografik vəziyyətin tənzimlənməsi, dövlət satınalmalarında artım, azalma, vergi və pul siyasəti. Bu üsullar iqtisadi prosesləri stimullaşdıran və ya maneə törətmiş istiqamətdə dəyişən əmək şəraitinə təsir göstərir:

- birbaşa təsir metodları əsasən əmtəə təklifinə;

- dolayı yolla - tələbə təsir göstərir.

II. Təsirin təbiəti ilə:

1. Həvəsləndirici;

2. Məhdudlaşdırıcı;

3. Qoruyucu.

Müxtəlif işsizlik növləri onun tənzimlənməsi üçün müxtəlif tədbirlərin tətbiq olunmasını tələb edir. Artan işsizliyin səviyyəsini əmək bazarına informasiya dəstəyini yaxşılaşdırmaq və əmək hərəkətililiyini azaldan amillərin aradan qaldırmaqla azaltmaq olar. Həmçinin peşə təhsili proqramları da struktur işsizliyin azaldılmasına kömək edir. Dövri işsizliklə mübarizə məcmu tələb və məcmu təklifin makroiqtisadi tənzimlənməsi tədbirlərini əhatə edir.

Hazırda ölkəmizdə əmək bazarının tənzimlənməsi sahəsində dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş metodlardan istifadə olunur. Sözsüz ki, dünyada mövcud olan əmək bazarının tənzimlənməsi modellərinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri də vardır. Həmin təcrübənin müsbət cəhətlərindən yararlanmaq, zaman keçdikcə baş verən yeniliklərdən istifadə etməklə tam məşğulluğun təmin olunması və işsizliyin azaldılması sahəsində məqsədyönlü işlər görmək, tədbirlər həyata keçirməklə ölkəmizin iqtisadi potensialının artırılması və xalqımızın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində çox böyük nailiyyətlər qazanılması mümkündür.